

**HAC VE DİNÎ TURİZMİN ORTAK KUTSAL MEKÂNI:
“MERYEM ANA EVİ / KİLİSESİ”**

Doç. Dr. Mehmet Alparslan KÜÇÜK*

Öz

Hac ile “dinî turizm” birbirinden hem farklı yönlere hem de ortak paydalara sahiptir. Bu ortak paydalardan biri, inanç noktasında “*hac mekânı*” ve turistik anlayış çerçevesinde “*turistik destinasyon*” olarak değerlendirilen mekânlardır. Hacıların ve turistlerin, aynı zaman diliminde bulunabildikleri bu mekânlar, Tanrı’nın bir tezahürü olarak doğal şeylerden soyutlanmış kutsal mekânlardır. Onlar, kutsallık duygusunun somutlaşmış göstergesi olarak profanlığını kaybetmiş hem hac hem de turistik mekânlardır. Meryem Ana Evi/Kilisesi de bu mekânlardan bir tanesidir. Efes’te bulunan mekân, Hristiyanlarca hac mekânı olarak kabul edilmekle birlikte diğer din mensuplarınca da “*inanç turizmi*” anlayışı çerçevesinde ziyaret edilmektedir. Bu bağlamda makalemizde, Hac, Dinî Turizm, Kutsal ve Mekân kavramları hakkında kısa bilgi verilmiş, ardından Hac ve Dinî turizmin ortak paydası Kutsal Mekân algısına genel bir bakış yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hac, dinî turizm, kutsal, mekân, Meryem Ana Evi/Kilisesi

**The Space of Pilgrimage and Religious Tourism:
“Mary Mother House/Church”**

Abstract

Pilgrimage and religious tourism have different points, also they have common stakes. One of these common stakeholders is religious places, which are considered as “Pilgrimage Spaces” and “Touristic Destination”. These places are sacred spaces that are recognized as a manifestation of God and isolated from natural things. Pilgrims and tourists can also be found in the same places as tourists and pious. They are even a manifestation of the feeling of sacredness. Also, They are places that lost their profanity. One of these places is the House of Virgin Mary/Church. This church is a pilgrimage for Christians and is visited by other members of religion in faith tourism. In our article, the concepts of Hajj, Religious Tourism, Sacred and Space are explained.

Keywords: Pilgrimage, Religious Tourism, Holy/Sacred, Place, Mary Mother House/Church

*Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi, Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği, makucuk@gazi.edu.tr.

1. Giriş

İki farklı sosyal fenomen olan Hac ile “Dinî Turizm” arasında bazı farklılıklar ile birlikte ortak paydalar bulunmaktadır. Bu ortak paydalar arasında, hem hacıların hem de turistlerin; seyahat işletmelerinden, konaklama ve rehberlik hizmetlerinden faydalanması, hediyelik eşya alması gibi sosyal aktiviteler yer almaktadır. Ayrıca buldukları ortamda yabancı ve gezgin olan hacılar ile turistler; aynı zaman diliminde aynı dinî mekâna yolculuk ederek aynı davranış motifleri ile de benzerlikler gösterebilmektedir. Bu bağlamda aynı kutsal mekânlarda bulunma, hacılar ile turistlerin ortak paydalarının ana unsurunu oluşturmaktadır¹.

Hem Turizm sektöründe “*turistik*” hem dedinî açıdan “*Hac*” mekânı olabilen bu kutsal mekânlardan bir tanesi de Efes’teki “*Meryem Ana Evi/Kilisesi*” dir. Bu çerçevede makalemizde ilk olarak, Hac, Dinî Turizm, Kutsal ve Mekân kavramları hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Ardından da Hac ile Dinî Turizmin ortak paydası olan Kutsal Mekân algısı üzerinde durulmuş ve daha sonra Meryem Ana Evi/Kilisesi konu edilmiştir.

2. Hac, “Dinî Turizm”, Kutsal ve Mekân Kavramlarına Genel Bir Bakış

Toplumdan topluma farklı terimler ile ifade edilen Hac, hemen hemen bütün dinlerin inanış konuları arasında yer alan dinî bir fenomendir. Bu kavramın İbranice, “*hōg*” (çerçeve çizmek, çevrelemek, tavaf etmek) kelimesinden türeyen “*hag*”² ve Latince yabancı/gezgin anlamında “*Peregrinum/Peregrinus*” ile “*peregre*”³ kelime kökünden geldiği rivayet edilmektedir. “*Peregrinari*” ve “*Peregrinatio(n)*”⁴ kelimeleri ile de ifade edilebilen kavram, genel anlamda, geçici olarak ülke dışında kalmayı, bir ülkedeki yabancıları/gezginleri ve bir mekâna yolculuğu/seyahatini ifade etmektedir. Ayrıca “*geniş ve doğru yol*” anlamına gelen “*mahacce*” kelimesi ile aynı kökten geldiği ileri sürülen ve “*hayat yolu*” olarak görülen Hac; kelime olarak, “*götmek, yönelmek, gezmek, ziyaret etmek, gönülden istemek, dönmek ve dolanmak*” anlamlarına gelmektedir. Bu anlamları ile turizm ve hac, ortak bir kavram olarak dikkat çekmektedir. Turizm sektöründe, dinî turizmin ilk örneklerinden ve turizmin bir çeşidi olarak kabul edilebilen Hac, terim anlamıyla, hem *dinî bir görev olma hem de mucize elde etme noktasında kutsal*

¹Lopez 2013:1; Bremer 2005:9260-9261; Küçük 2013:110-111; Küçük 2015a:32.

²İbranice “*Hag*” kelimesinin, “*bayram*” anlamına geldiği ve bu kelimenin “*bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak*” anlamındaki “*hvg*” kökünden türediği de belirtilmektedir (Harman 1996:382).

³İnsanların sürekli yaşadıkları yerler dışında olmayı ifade eden *Peregre* kelimesinin, “*per*” (vasıtasıyla, bir yanından öte yanına) ve “*ager*” (alan, toprak, şehir) kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği rivayet edilmektedir (Bkz. Davidson-Gitlitz 2002:478; Puztai 2004: 27).

⁴Puztai ise *Religious Tourists* adlı eserinde, *Peregrinatio* kelimesinin Macar dilinde, “*Bucusu*” ve “*Zarandok*” kelimeleri ile karşılandığını ifade etmektedir. Ayrıca *Bucusu* kelimesinin eski Türkçe kökenli bir kelime olduğu, rahatlamış olmak, boş olmak anlamına gelen “*bosa*” kelimesinden geldiği ve *Zarandok* kelimesinin ise eski Bulgarca’da dinî amaçlar için seyahat eden kimseyi tanımlamak için kullanıldığı da dile getirilmektedir (Kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Puztai 2004: 25-27).

kabul edilen mekâna yapılan yolculukolarak tanımlanmaktadır. O ayrıca kutsiyeti elde etme ve hakikate ulaşma amacıyla yapılan fiziksel ve ruhsal/manevî yolculukolarak da tarif edilmektedir. İslâmî literatürde ise Hac daha özel bir anlamda yorumlanarak Allah'a ibadet amacı ile Kurban Bayramı Arifesi gibi belirli bir zamansürecinde ihrama⁵ girerek Arafat'ta⁶ beklemek (vakfe yapmak) ve sonrasında Kâbe'yi dinî hükümlere göre tavaf etmek şeklinde değerlendirilmektedir⁷.

En eski seyahat/turizm biçimi olan "Dinî Turizm"⁸ ise çeşitli din mensuplarının bölgesel, millî veya uluslararası hüviyete sahip kutsal kabul edilen mekânları ziyaret etme ve buradaki dinî uygulamaların tatil etme şeklinde yapılan tüm faaliyetlerin turizm olgusu içerisinde değerlendirilmesi olarak tarif edilmektedir. Zaman zaman "ruhsal/manevî turizm" olarak da değerlendirilen dinî turizm; dinî ihtiyaçların giderilebilmesi amacıyla turizm işletmelerinin sağladığı çeşitli hizmetlerden (rehberlik, seyahat ve konaklama gibi) yararlanmak suretiyle dinî mirasa ev sahipliği yapan mekânlara yönelik ziyaret ve bu ziyaret sürecindeki her türlü faaliyetler şeklinde tanımlanabilmektedir⁹.

Arapça "Hürme, Bereke/Bereket, Tesbîh, Ta'zîm, Kuds ve Hayr" gibi kavramlarla ifade edilen kutsal kavramı, bünyesinde dinî saygıyı barındıran ve kendisine ibadet edilecek veya uğruna her şeye katlanılacak derecede sevilen şeklinde tanımlanmaktadır. Latince "sanctum" (ilahî güç) ve "sacrum" (insanların gösterdiği saygı) kelimeleri ile kullanılan kutsal kelimesi, Eski Türkçe'de, "hayır, fırsat, bereket" gibi anlamlara gelen "kut" kelimesi ile "sal" ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu kavram, "Kut'a ait olan" anlamında, Tanrı'nın bir parçası olarak O'na ait olmayı¹⁰ ifade etmektedir. "Tanrı, kime inayet ve yardım ederse

⁵Bütün dünyevî makamları terk etmenin ve dünyevî işlerden uzaklaşmanın sembolik ifadesi olan İhram; vücudun alt ve üst kısmına sarılan "izar" ve "rida" denilen iki parçabeyaz beze verilen isimdir. İhrama girmek de, hac edecek kişinin, hac rükünleri tamamlanuncaya kadar, günlük yaşamında yaptığı bazı davranışları kendisine yasaklaması olarak tanımlanmaktadır (Cesur, 2007: 75; Sayın 2012:143; Küçük 2013:122; Taşpınar 2014: 22-23)

⁶Haccın en önemli rükünlerinden kabul edilen Arafat; kelime olarak "tanışma" anlamına gelmektedir. O, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yeryüzüne indikten sonra birbirlerini tanıdığı ve beklemenin (Arafat Vakfesi'nin) gerçekleştiği Mekke'nin güneydoğu tarafındaki alanı ifade eden bir isimdir (Bozkurt 2009:9; Taşpınar 2014:24). Ayrıca Arafat ve Müzdelife adı ve anlamı ile ilgili farklı rivayetler için bkz. Bakkal 2007:134-138.

⁷Aydın 1968: 31; Harman 1996:382; Puztai 2004: 23, 27; Davidson-Gitlitz 2002:478; Olsen-Timothy 2006:3,7; İslamoğlu 2008:3; Josan 2009:160-161; Küçük 2013:112,116; Taşpınar 2015: 59; Küçük 2015a:28; Wichasin 2016.

⁸Dünya nüfusuna oranla İslam Ülkeleri, "turizm pazarı"nın en önemli ülkeleri arasında yer almıştır/almaktadır. Ancak Mısır'ın ön plâna çıktığı ve Türkiye'nin de dâhil olduğu İslam Ülkeleri, turizm pazarından %10'dan daha az bir gelir ile ters orantıya sahiptir. Bunun sebebi olarak dinin özellikle İslâm dininin, toplum üzerindeki etkisi gösterilmektedir (Bkz. Ghadami 2012:11204. Ayrıca bu husustaki çeşitli örnekler için bkz. Nieminen 2012: 43-46).

⁹Rinschede, 1992: 52; Shinde 2008:247; Tala-Padurean 2008:242; Chemin 2011: 56; Gedecho 2014: 42; Küçük 2015a:18-19,26-27;Kaelber 2016; Wichasin 2016.

¹⁰İnsanın kutsal kabul edilmesinin, canının sadece Allah tarafından alınabilmesinin temelinde de, insana Allah'tan bir ruh üfürülmesi, dolayısıyla O'nun bir parçası olarak değerlendirilmesi yatmaktadır (Bkz. Secde Suresi 9; Hicr Suresi 29; Bakara Suresi, 30-39; Araf Suresi, 69). İsrâ Suresi'nin

dünya onun olur ve o 'kut'a kavuşur" ifadesi de bunun bir göstergesi kabul edilmektedir¹¹.

Mekân ise *"Bir nesnenin kapladığı veya bir oluşun meydana geldiği yer"* anlamına gelmektedir. Çoğulu *"Emkine/Emakin"* olan bu kavram, Arapça *"olmak, var olmak, varlık, vücut"* anlamında *"kevn"* kelimesinden türemektedir. Kevn kelimesi de *"kâna"* (olmak ve meydana gelmek) fiili ile ilişkilendirilmekte ve aynı kelime kökünden gelen *"kâin"* de *"mevcut olan, bulunan, var olan, varlık"* anlamını ihtiva etmektedir. Ayrıca mekân kavramının kelime kökü ile *"saygın bir yere sahip olmak"* anlamındaki *"mekâne"* ve *"yer kaplamak"* anlamındaki *"temekkün"* kelimeleri ile bağlantısı olduğu ve Kuran'da da *"nesnelere veya kişilerin bulunduğu yer"* anlamında kullanıldığı dile getirilen hususlardandır. O, *Kişiyi çevreden belli bir ölçüde ayıran ve bu ayırım çerçevesinde çeşitli davranışları sergilemesine imkân sağlayan bir boşluk olarak tanımlanmaktadır*¹².

3. Hac ve Dinî Turizmin Ortak Paydası "Kutsal Mekân" Algısına Genel Bir Bakış

Turizm; hem kültürel, sosyal, ekonomik hem de *"mekân"* endeksli bir seyahat faaliyetidir. Dolayısıyla seküler anlamda turizm faaliyetlerinin temel/ana kaynağını, odak noktasını *"mekânlar"* oluşturmaktadır. Bu mekânların, kutsiyet kazanmasının en yetkin örneğini ise *"Hac"* teşkil etmektedir. Çünkü hemen hemen bütün dinlerde, *"hac yerleri"*, ziyaret edilmesi gereken ve kutsal kabul edilen yerler, *"Kutsal"*la ve *"Ulûhiyet"*le irtibatlandırılmaktadır. Böylece kendisinde, Tanrı'ya ait bir parça taşıma/bulundurma, Tanrı'nın gücü ile kuşatılma ve korunma özelliği sebebiyle kutsal mekân, kutsiyetin, ilahî havanın yaşandığı ve hissedilebildiği yer olmaktadır.

Kutsallık; din dışı (profane)¹³ unsurlar ile kendisinin göstermektedir. *"Kutsal kendisini tezahür ettirdiği için insan, onun farkında olur"* sözü de bunu teyit

70. Ayeti'nde de insanın kutsiyeti açıkça ifade edilmektedir. Levililer 19: 2'deki *"Kutsal Olun, Çünkü ben Tanrınız Rab kutsalım"* ifadesi de bu yoruma uygunluk arz etmektedir. Bu çerçevede yeryüzünün halifesi olan ve doğuştan içinde kutsalı barındıran insanın, hem tüm bedeni hem de kan ve saç gibi bazı uzuvlarının kutsiyet taşıdığı nainanılmaktadır. Ayrıca İlkel Kabile Dinleri'ne mensup insanların kafatasındaki kutsiyeti elde etme düşüncesi, *"kafa derisi yüzme"* anlayışının; insanları (ölü veya diri) yeme veya yamyamlık eyleminin gerekçesi yapılması da aynı mantığın bir yansımasıdır. (Geniş bilgi için bkz. Challaye 1998: 13; Yılmaztürk 2003: 54-60; Durkheim 2005: 67, 171, 361-362, 380; Çevik 2007:132-133; Küçük 2016a: 8-18)

¹¹Çevik 2007:131;Polat 2014: 23-34; Küçük 2016a:8-18. Ayrıca bkz. Eliade 1991:3-4;Challaye 1998: 18; Kılıç 2001:1; Yılmaztürk 2003: 54-60; Kıyak 2012:162; Polat 2014: 23; Güngör 2016:675-676.

¹²Koç 1984:1; Çevik 1997:14-18; Kutluer 2003:550-552, Beşışık 2013:1-2; Aslan v.d. 2015:139.

¹³Latince profanus kelimesinden gelen profan, *"ön, -den uzak, karşı"* anlamında *"pro"* ve *"mabed/tapınak"* anlamında *"fanum"* kelimelerinden meydana gelmektedir. Ayrıca kelime olarak, *"dinî mekâna ve ritüellere karşı; dinî mekândan ve ritüellerden uzak"* anlamına gelen bu kelimenin seküler (dünyevî) anlamına gelen *"saeculum"* dan türemiş olduğu da ileri sürülmektedir. Kutsal kavramı ile ters orantılı olan profan (din dışı), kuralları ihlâl edildiğinde herhangi bir yaptırımı olmayan ve

etmektedir. Dolayısıyla mekânlar da bu unsurlardan biridir. Kutsalın; zaman ve nesne ile birlikte mekâna tecelli etmesi, Dinler Tarihi'nde, Yunanca *Hieros* (kutsal, kutsal işaret) ve *Phanein/phaino* (göstermek, ortaya çıkarmak) kelimelerinin birleşiminden oluşan "*Hiyerofan*" kelimesi ile ifade edilmektedir. Hiyerofanın kendisini gösterdiği mekân, "*kutsal*"dır ve bu kutsallık, süreklilik arz etmektedir. Kutsal mekânın sınırlarının çizilmesi ve etrafının çevrilmesi de; kutsalı, kutsal olmayandan ayıran eşiğin simgesi olarak mekânın kutsiyetinin, ayrıcalıklı olmasının bir işareti olarak değerlendirilmektedir. Bazı toplumlarda mabedlerin/tapınakların kapılarının, yeryüzü ile gökyüzü arasında geçiş yeri olarak değerlendirilmesi ve *Arz-ı Mukaddes* (temizlenmiş, afetlerden ve kötülüklerden arınmış kutsal toprak) ile *Arzı Mevud* (Tanrı tarafından Hz.İbrahim ile onun soyundan gelenlere verilmesi vaad edilen toprak) anlayışı da bu düşüncenin bir yansımasını oluşturmaktadır¹⁴.

Kutsallık kazanmış mekân, günlük yaşamdaki dinî bir hüviyete sahip olmayan unsurlardan kendisini arındırmış ve genelden soyutlanmış bir mekândır. Diğer bir ifadeyle *kutsalın tecelli etmesiyle mekân, elde ettiği kutsiyet veya Tanrısallık özelliği (teofani) ile olağanüstülük kazanmakta ve kendisinin ötesinde bir gerçekliğe veya gerçek mahiyetinin ötesinde hakikate, uhrevî bir anlama kavuşmaktadır*. Böyle bir mekân, dokunulması yasak veya haram olabilme, olağandışılık, büyüleyicilik, şaşkınlık, korku ve hayret uyandırabilme gibi vasıflar ile birlikte bağluluk duygusu hissettirebilme ve doğal gerçekle bir ilişkisi olmama gibi çift yönlü fonksiyonel özelliklere sahip olabilmektedir. Bu husus, kutsalın "*korutucu/ürkütücü, büyüleyici/cezbedicibir sır*" şeklinde tanımlanması ile de uygunluk göstermektedir. Zaten Tanrı'nın tezahürünü ihtiva eden yapılar olarak mabedlerin, bazı din mensuplarınca "*Tanrı'nın Evi*" olarak algılanması da bunun bir örneğini oluşturmaktadır.

Kutsal mekân, ulûhiyetin tecelli etmesi, inançla ilgili bir olayın meydana gelmesi veya dinî bir şahsiyetle bağlantılı olması özelliğiyle kendisinden daha farklı bir şeyi ifşa etmektedir. Diğer bir ifadeyle o, olağanüstü gücün veya güçlerin tezahür ettiği merkezler olarak "*özel/özgü*" bir mahiyete ve mevcut olduğu kendi doğal fizikî yapıdan daha farklı bir konuma kavuşmaktadır. Ancak doğaüstü bir varlık veya unsur ile temas neticesinde bir değişimin, başkalaşımın yaşandığı düşünülen kutsal mekânın, insanın duyu ve tecrübesi ile idrak edebileceği fizikî bir ortamda bulunmasından dolayı dış görünüm açısından bir değişikliğe uğraması sözkonusu olmamaktadır. Zaten insanoğlu, zamanın ve mekânın dışında olan bir varlığı kavrama veya algılama yetisine

ritüel gerektirmeyen dünyevî veya din dışı hayatı kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle o, kutsalın dışındaki dünyevî her şeydir. (Çevik 1997: 24; Tuğrul 2010: 67; Küçük 2016a:13; Grabbe 2017)

¹⁴Maide Suresi 12; Eliade 1991:5-7; Sarıçioğlu 2002:4-7, 64; Yılmaztürk 2003:54-60,76; Eliade 2003: 20, 50-55, 355-358; Cox 2004:19, 211; Eliade 2005:437-442; Çevik 2007:132-133,140; United Nations 2010:1-2; Tuğrul 2010:80-82; Küçük 2013:110-111; Adam 2013:179,184; Küçük 2015a:32-33, 504-505; Küçük 2016a:8-18, 216; Küçük 2016b:169.

sahip değildir. Bu yüzden Tanrı'nın varlığının mahiyeti, O'nun sadecedünyevi bir unsura tecelli ederek göstermesi suretiyle kısmen anlaşılabilir. Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi, Allah'ın da kendisine "Sen beni göremezsin. Ancak dağa bak, eğer o yerinde durabilirse, sonra sen de beni görebilirsin" demesi ve ardından da Allah'ın dağa tecelli etmesi ile dağın yerle bir olması da bunun örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca Hıristiyanlıkta, İsa'nın, Tanrı'nın insan vücudunda tecelli etmesi şeklinde oluşmuş bir insan olarak değerlendirilmesi, Yahudilerin vaadedilmiş topraklar dışındaki mekânlarda, kendilerini bir misafir olarak görmeleri, yabancı ve umutsuz bir biçimde yaşadıklarını ifade etmeleri ve Tora'daki (Şemot 25: 8) Tanrı'nın, Musa'ya "Benim Adıma bir Kutsal Mekân yapsınlar; böylece içlerinde barınacağım" ifadesi de bu husustaki başlıca örneklerdendir¹⁵.

Özel dinî ritüeller ve uygulamalar gerektiren kutsal mekânların kutsiyet kazanmasının temelinde birkaç unsur vardır. Bu unsurlardan birincisi, *kutsal mekânın Tanrı tarafından belirlenmesi, belirtilmesi veya gösterilmesi algısıdır*. Süleyman Mabedi'nin yerinin bizzat Tanrı tarafından melek vasıtasıyla Hz. Davud'a gösterilmesi, Kâbe'nin yerinin Hz. İbrahim'e işaret edilmesi ve Hz. Musa'ya da kendisinin kutsal Tuva Vadisi'nde olduğunun bildirilerek ayakkabılarının çıkarttırılması bu algılardan bazılarıdır. Halk arasında bu algının oluşmasının sebebi; Tanrı tarafından belirlenen veya belirtilen mekândaki ritüellerin ve davranış biçimlerinin, bizzat Tanrı tarafından oluşturulduğu inancıdır. İkinci unsur *isedinlerce kutsal kabul edilen mekânların, Tanrı'ya, ulûhiyete, kutsiyete tahsis edilmiş olmasıdır*. Üçüncü unsur da *ulûhiyetin herhangi bir yerde tecelli etmiş olmasıdır*. Çünkü kutsiyeti olduğuna inanılan mekânlarda, ilahî varlıkların ikame ettiklerine veya inkarnasyon olayının vuku bulduğuna, Tanrı'nın kudretiyle hazır bulunduğu, görüldüğüne ve gücünü gösterdiğine inanılmaktadır. "Teofani" olarak da isimlendirilen bu düşünceye, Yakub'un rüyasında, Tanrı'nın işaretlerini gördüğü yere "Bet/Beyt-El" (Tanrı'nın Evi) adını vermesi, Yakub'un güreştiği alana "Tanrı'nın yüzü" anlamında "Peniel" veya "Yüzüm Tanrı'ya Dönüktür/Yüzünüzü Tanrı'ya dönün" anlamında "Penuel" adının verilmesi örnek gösterilebilmektedir. Dördüncü unsur ise *insanların kutsiyet atfetmesiyle kutsiyet kazanan mekânlardır*¹⁶. Bu mekânlara; mensup olunan dine ait mabet(ler)den oluşabilmekte ve Peygamberlerin, din

¹⁵Eliade 1991: 1-4; Harman 1996:382; Challaye 1998: 12-14; Sarıncıoğlu 2002: 5-11; Vergote 2002: 207-208; Günay 2003: 11-15; Eliade 2003:357; Yılmaztürk 2003: 54-55; Cox 2004: 211-213; Durkheim 2005: 56-57; Eliade 2005: 437; Yavuz 2005-2006:44-57; Çevik 2007:131; Aydın 2008: 43-45; Kıyak 2012: 161-162; Adam 2013: 190; Küçük v.d. 2015: 54-57; Güngör 2016: 675,679; Küçük 2016a:8-15.

¹⁶İngilizce "holy" ile "sacred" kelimeleri arasındaki nüans da bu ifadeyi teyit etmektedir. (Kavramlar arasındaki farklılıklar için bkz. Küçük 2016a:8-9).

kurucularının veya önemli dinî şahsiyetlerin yaşamında önemli rol oynayabilmektedir¹⁷.

“Tabu” kabul edilen mekânlar da kutsiyet atfedilen yerlerdendir. Çünkü Tabu; “bir şeyin tehlikeli kudretini, mana bakımından yasaklı şeylerin dokunulmazlığını” ifade etmektedir. “Kutsal sayılan kimi insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dinî inanç” şeklindeki tanımdan da anlaşılacağı gibi Tabu olan bir şey, aynı zamanda, kutsal olanı, kutsal olmayandan ayırma niteliği taşımaktadır. Kutsal mekânın kutsiyetine aykırı davranışlarda bulunanlar topluluklara yadırganması¹⁸ da bunun bir göstergesidir. Tabu olan şey, kutsallığın sebebi olarak görülen “Mana”ya (kişiliği olmayan doğüstü güç) sahiptir. Dolayısıyla bir Mana’ya sahip ve Tabu kabul edilen mekânlara yaklaşmak da hususî ritüellere ve özel uygulamalara dayanmaktadır¹⁹.

“Atalar Kültü” ekseninde oluşan ve doğüstü gücün varolduğuna inanılan türbe ve yatır gibi mekânlar dakutsal mekânlar arasındadır. Ancak türbe, yatır, ağaç ve su kaynakları gibi mekânların kutsal kabul edilmesinde; dinî inanışlar ile birlikte tarih öncesi mistik ve başka bir din veya kültürün egemen kültüre adaptasyonu gibi unsurlar da sözkonusu olabilmektedir. Hz. Ömer’in Hacer’ül Esved için “Allah’a andolsun ki, senin zarar veya fayda vermeyen bir taş olduğunu biliyorum; eğer Rasûlullah seni istilâm ediyor görmeseydim, ben de seni istilâm etmezdim...Eğer Rasûlullah’ı seni öperken görmeseydim seni öpmezdim” sözü de bu duruma bir örnektir. Ayrıca maddî veya manevî bir sıkıntısı olan insanın, mekânın ortamından istifade ederek sıkıntılarında kurtulması şeklindeki bir işaret veya olay da, mekânın kutsiyeti için yeterli olabilmektedir. Çünkü insanoğlu, kutsal mekânlardaki olağanüstülüklerle şahit olarak hem inancını kuvvetlendirebilme hem de her türlü bedensel veya ruhsal hastalıklardan kurtulma amacını taşımıştır/taşımaktadır²⁰.

Kutsiyete sahip mekânların, mitolojik alanda da bir yansıması söz konusudur. Mitolojide, “Merkez Simgeçiliği” adıyla zikredilen ve “gök, yer ve yer altı”nı birleştirme/bütünleştirme özelliğine sahip mekânlar, “kutsal mekânlar” içerisinde değerlendirilmiştir/değerlendirilmektedir. Mitolojik anlamda önem taşıyan ve olağanüstü özelliklere sahip bu kutsal mekânların başında “dağlar” gelmektedir. Çünkü onlar, yer ile göğü birleştirerek dünyanın merkezini ve

¹⁷ Eliade, 1991:1; Güç, 1999:20-25; Günay, 2003:13,17; Durkheim, 2005:67; Atasagun, 2006:38; Bajc, 2006:102; Olsen-Timothy, 2006:7; Çevik, 2007:133; Gündüz, 2008:37-39; Shinde, 2008:247; Tala-Padurean, 2008:243; Chemin, 2011:6,96; Lopez, 2013:1; Adam, 2013:178-182, 193-199; Gedecho 2014:43; Polat, 2014:34-36; Taşpınar, 2015:55; Küçük, 2016a:17-18; Wichasin, 2016.

¹⁸Bir dilek çerçevesinde kutsala yapılan saygısızlık sebebiyle lanetlenerek taş kesilme veya taş dönüşme motifleri bu husustaki önemli halk inanışlarındandır (Günay, 2003: 12).

¹⁹ Türkçe Sözlük 1983:1129; Challaye, 1998:12-14; Çevik, 2007:131; Tora ve Aftara, 2010:131, 219; Küçük v.d. 2015:54-57.

²⁰Eliade, 1991:7; Öztürk, 2004:19; Gündüz, 2008:27-29; Adam, 2013:191; Güngör, 2016:679, 685.

hava kürenin bütün tezahürlerinin özel alanını oluşturmaktadır. Dağların zirvesinin Tanrı'ya yakın olması ve Tanrı'ya ulaşabilme noktasında bir merdiven olarak düşünülmesi, onların kutsiyetindeki mitolojik temel olmuştur. Bu bağlamda her din mensuplarınınca dünyanın merkezi ve Tanrılar'ın mekânı kabul edilen kutsal dağların (Golgota, Gerizim, Tabor, Altay gibi) yerini, dinî hayatta, "Tanrı'ya, göğe açılan kapı" olarak telakki edilebilen "mabedler" almıştır/almaktadır. Mitolojik anlamda "göksel bir prototipi" olduğuna inanılan mabed, "dünyanın merkezi" olarak değerlendirilmektedir. Eliade bu hususu, "Bir model, yersel mimariden önce gelmekle kalmaz, aynı zamanda sonsuzluğun ideal (göksel) bölgesinde yer alır" şeklinde ifade etmekte ve Hz. Süleyman'ın "Kutsal dağında bir tapınak kurulmasını bu yurdun ve ikamet ettiğin şehirde bir sunak, başlangıçta hazırladığın kutsal çadırın bir taklidi" ifadesini de teyit amacıyla vurgulamaktadır²¹.

Kutsal mekânlar, kutsiyet duygusunun somutlaşmış bir yansıması, biçimi ve Tanrı'nın yeryüzündeki yansımalarından biri olarak görülmektedir. Bu bağlamda kutsal mekânlar, hem hac ibadetinin hem de turizm sektörünün ortak noktasını oluşturabilmektedir. Çünkü hem hacıların hem de turistlerin kutsal mekânları ziyaretinin temelinde, kutsiyet veya esrarengiz gücün tezahür etmesi sebebiyle mekândaki kutsiyeti elde etme veya kutsiyetten faydalanma yatmaktadır. Ayrıca bünyesinde barındırdığı manevî hava nedeniyle birçok mucizenin gerçekleştiği, doğaüstü güçlerin aktif olduğuna inanılan kutsal mekânın, kutsiyetinin bahsedebileceği maddî, manevî ve ahlaki meziyetlerini, mucizelerini elde etme de vardır. Bundan dolayı turistler ve özellikle hacılar için kutsallık, gerçeklik/hakikat ile aynı anlamdadır ve o, kutsiyetine inandığı mekândan bir parça olma veya onu hissetme amacını taşımaktadır. Hatta kutsiyete sahip olma veya temasta bulunma, gerçekliğe ulaşma ile eşdeğerde algılanabilmektedir. Zaten hem hacıların hem de turistlerin, kutsiyet atfedilen mekânlardan hatıra amacıyla eşya, taş veya toprak getirmesi de sözkonusu düşünceleri teyit eder mahiyettedir. Buna en güzel örnek, Yahudilerin dünyanın merkezi ve ölüm sonrası beden ile ruhun bir bütün olarak dirilmesinin gerçekleşeceği kutsal toprakların başkenti olarak görülen Kudüs'ten toprak veya taş getirmesi, Hıristiyanların Golgota'dan bir avuç toprak getirerek mezarlıklara serpmesi veya Meryem Ana Evi'ndeki çeşmeden su getirmesi ve Müslümanların da Mekke'den zezem suyu, taş veya toprak getirmesidir²².

Mimarî özelliklerine ve yerleşim yapısına göre değişkenlik gösteren kutsal mekânların başında çok sayıda dinî geleneğe ev sahipliği yapan mekânlar yer

²¹Eliade 1991:1-9,20; Eliade 1994:22-31; Eliade 2003:61; Arslan 2005:66-74; Eliade 2005:136-137,334, 442-444; Çobanoğlu 2011:5-6,37,77; Küçük 2016b:169.

²²Kılıç 2001:1-3; Vergote 2002:212; Günay 2003:17, 25; Eliade 2003:357; Yılmaztürk 2003:5; Eliade 2005:51-55; Atasagun 2006:35; Gündüz 2008:38-39; Shinde 2008:247; Josan 2009:161-162; Sayın 2012:92-93; Lopez 2013:3; Küçük 2013:109-112; Küçük v.d. 2015:54-56; Candur 2015:38,55; Küçük 2016a:8-18,216; Güngör 2016:675-678, 684-685; Küçük 2016b:169, 175.

almaktadır. Bu mekânların bir kısmını, bünyesinde barındıran ülkeler, şehirler ve yerleşim yerleri vardır. Şehirlere örnek olarak Kudüs'ü, ülkeye örnek olarak Türkiye'yi vermek yerinde olacaktır. Kudüs, hem Yahudilikte hem Hıristiyanlıkta hem de İslâm'da kutsal bir mekân olarak kabul görmekte ve mensuplarınca ziyaret edilmektedir. Burası; Müslümanlara göre ziyaret edilmesi gereken üç mescitten (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa) birisi olan Mescid-i Aksâ'ya; Yahudiler için en ruhanî merkezi ve en önemli hac mekânı olarak ibadet yeri "Ağlama Duvarı" olarak bilinegelen (Şikâyet Duvarı/Hakotel ha-Mavravi) Süleyman Mabedi'nin batı duvarına ve Hıristiyanlar için İsa Mesih'in doğduğu (İsa'nın Doğumu Mağarası), yaşamının vuku bulduğu, Çarmıha gerildiği (Golgota Tepesi) ve gömüldüğü Kamame²³/Kıyamet Kilisesi (Kutsal Kaya Mezarı) gibi mekânlara sahiptir²⁴.

Türkiye'de de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm için önemi olan mekânlar bulunmaktadır. Bundan dolayı Türkiye'deki mekânlar, hem hac hem de turistik amaçlı ziyaret edilen yerlerdir. Ancak bu yerler/mekânlar, diğer din mensuplarından ziyade Hıristiyanlar için büyük öneme sahiptir. Hıristiyanlar için önem arzeden yerlerin başında İzmir'in Selçuk İlçesi'ndeki Efes²⁵ gelmektedir. Efes, 2015 yılında, Dünya Kültür Mirası Listesi'ne dâhil edilen Hıristiyan tarihinde önem arzeden bir mekândır. Çünkü Efes; Pavlus'un seyahatleri sırasında birkaç kez uğradığı hatta birkaç yıl kaldığı, Yuhanna'nın uzun yıllar yaşadığı ve öldüğü, birkaç ökümenik konsilin düzenlendiği ve Anadolu'da ilk Hıristiyan topluluğunun oluştuğu bir mekândır²⁶. Ayrıca Efes, tarihi süreçte, Hıristiyanlar için önem taşıyan birçok dinî mekâna da evsahipliği yapmıştır. Bunlar; Meryem Ana Evi'ne yakın olan ve Ortaçağ'da Hıristiyanlar için önemli bir "hac yeri" iken günümüzde bu önemini kaybeden *Ashab-ı Kehf Mağarası* ile Hıristiyanların I. Yüzyıla kadar büyük saygı gösterdikleri ve öneminden dolayı ilk dönemlerinde "arzulanan", ancak daha sonraki

²³Yunanca "Anastasis" (Diriliş) ve Arapça "El-Kıyam" adı ile de zikredilen Kamame Kilisesi; İsa'nın mezarının da olduğu iddia edilen ve Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in annesi Helen/Helena tarafından inşa edilen kilisedir. Evliya Çelebi, Hıristiyanlarca hac yeri olarak kabul edilen sözkonusu kilise hakkında şöyle bir bilgi vermektedir: "...Sonra Arz-ı Mukaddese'de Kudüs-i Şerif icre Kumame adlı ünlü bir kilise yaptı. Bu, yeryüzünde benzeri olmayan bir kilisedir. Hala bütün kâfirlerin benzetmek olmasın kiblegahlarıdır ki her sene nice bin Hıristiyan varıp Kumameyi ziyaret edip haşa hac etmiş olalar, ama hac edip hacperestlik ettikleri mukarrerdir". (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 2003:1/1, 20; Satış 2012:309; Candur 2015: 33-35; Küçük 2015a:32)

²⁴Bremer 2005: 9262-9263; Josan 2009:162; Küçük2013:110-111; Küçük 2015a:30-37, 504-505; Küçük 2016a:17.

²⁵Efes'in kuruluşu ile ilgili olarak şöyle bir rivayet sözkonusudur: "Atina kralı Kodros'un oğlu Androklos, Ege'nin karşı yakasını keşfetmek ister. Önce Delfi kentindeki Apollon Tapınağı'nın kâhinlerine danışır. Kâhinler ona balık ve domuzun işaret ettiği bir yere kent kuracağını söyler. Androklos bu sözlerin anlamını düşünürken Ege'nin lacivert sularına yelken açar. Küçük menderes Nehri'nin ağzındaki körfeze geldiklerinde karaya çıkmaya karar verirler. Ateş yakarak tuttıkları balıkları pişirirlerken çalılar arasında çıkan bir yaban domuzu, balığı kaparak kaçar. İşte kehanet gerçekleşmiştir. Burada bir kent kurulmaya karar verilir..." (Taşkın 2015: 37).

²⁶Yitik 2001: 28-29, 34; Polat 2008:279-280; Hürriyet 2017.

dönemlerde önemini kaybetmesinden dolayı “*giden ilk aşk*” adı ile de bilinen “*Efes Kilisesi*” dir. Ayrıca VI. Yüzyıl’da (tahmini olarak), Hıristiyanlarca hac yeri olarak kabul edilen ve hacıların dönüş yolunda Efes’e uğrayıp ziyaret ettiği “*Yuhanna’nın mezarı*” da önemli mekânlardandır. Bu yapı, İsa’nın havarilerinden olan ve yaklaşık yüz yaşında öldüğü rivayet edilen Yuhanna’nın gömüldüğü ve sonrasında bir bazilikanın inşa edildiği önemli bir yapıdır²⁷.

Efes’te, yukarıda bahsi geçen mekânlar dışında başka önemli mekânlar da bulunmaktadır. Ancak bunlardan en önemlisi, günümüzde hem hac mekânı hem de turistik mekân olarak ziyaret edilen ve Bülbül Dağı’nda yer alan “*Meryem Ana Evi/Kilisesi*” dir²⁸. Aşağıda da *Meryem Ana Evi/Kilisesi* hakkında genel bilgi verilmektedir.

4. Meryem Ana Evi/Kilisesi

İslâm’da “*iffet*” sembolü olan Hz. Meryem, Hıristiyanlara göre Tanrı’nın/Baba’nın Oğlu İsa’nın annesi olarak ulûhiyete sahiptir. Meryem, Katolikler’de ve Ortodokslar’da²⁹, özel ve etkin bir konuma sahiptir³⁰. O; genel olarak, Hıristiyanlıkta “*Teotokos*”, “*Tanrı doğuran*” (Dei Genitrix) veya “*Tanrı Annesi*” (Mater Dei) kabul edilmekte ve “*Anne*” motifi ile özdeşleştirilmektedir. Meryem, tüm insanlığın annesi vasfı ile “*Meryem Ana*” olarak Hıristiyanlıkta kendisine yer bulmuştur. Meryem Ana, Kilise’nin başı olan Mesih İsa’nın annesi

²⁷Bkz. Büyükkolancı 1991:9; Bulut 2012:70-76; Küçük 2015a:266-268, 487-489, 497-503.

²⁸Polat 2008:286.

²⁹Ortodokslar ve Katolikler, Meryem’in bakireliği ve “*Tanrı annesi*” olması konusunda müttefiktir. Ancak ibadetlerinde teslisin üç şahsı kadar Meryem’e de vurgu yapan Ortodokslar, onun aslı günahattan korunmuşluğu hususunda Katolikler’den farklı düşünceye sahiptir. Katolikler’de ise Meryem, Havva ile karşılaştırma çerçevesinde kurtuluş anlayışı çerçevesinde büyük bir önem taşımaktadır. Papa Benedict XV (1914-22), 1918’de Mesih ile birlikte insan ırkını kurtardığını ve Justin (100-166) de “*İsa, Meryem’in kurtarıcı işine ortak oldu. Bu durumda Meryem, Havva’ya muhalefet etmiştir*” diyerek onun kurtuluş doktrinindeki yerine açıkça dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda Katolikler için Meryem, insanların kurtuluşu konusunda şefaattir, aracıdır, İsa gibi aslı günahattan arınmıştır, günahsızdır. Zaten Katolik Kilisesi, 1854’de Meryem’in aslı günaha bulaşmadığı ve 1950’de de ruh ve beden olarak göğe yükseldiği kararını almıştır. Ortodokslar da muhtevasiyle ilgili yorum yapmaktan kaçınarak bu kararların, Katolik Kilisesi’nin (tek başına) aldığı kararlar olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte Ortodokslar ile Katolikler, genel anlamda, dua ve ibadette Meryem’e önemli rol atfederler. Hatta ona atfedilmiş dualar sözkonusudur. Çünkü onlar için Meryem Ana’ya yapılan dualar, ona duyulan derin bağlılığın, saygının bir göstergesi olup ibadetin ve dini hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ancak Ortodoks Kilisesi’nde ikonalar, Katolik Kilisesi’nde ise Meryem heykelleri ön plândadır. Protestanlar ise Meryem’e saygı göstermekte, ancak Meryem’in şefaatine inanmamaktadırlar. Hatta onlar, Meryem hakkında kutsal kitapta zikredilen doktrinlerin dışındaki uygulamaları kabul etmeyerek Meryem’e ibadet ve dua çerçevesinde yer vermemektedirler. Ayrıca Protestanlar, Meryem’in İsa’yı doğururken bakire olduğunu kabul ederler, ancak ebediyen bakireliğini reddederler. Meryem’in günahsızlığını ve göğe yükselişini de genel anlamda kabul etmezler. (Geniş bilgi için bkz. Yitik2001:31-32; Guiley 2001:236-237; Harman 2004:239-240; Tümer 2011:135-136,141-148; Eroğlu 2015:181, 186-187, 192; Aydın 2015: 11-12, 15-16)

³⁰Harman 2004:236.

olması dolayısıyla “kilisenin de annesi” kabul edilmiştir/edilmektedir. Kadınlar içerisinde üstün bir konuma sahip olan Meryem Ana, meleklerin, peygamberlerin, aziz(e)ler³¹, şehitlerin ve havarilerin kraliçesi olarak değerlendirilmiştir. Hatta Meryem’e verilen önem sebebiyle “Mariyoloji” adıyla bir bilim dalı oluşturulmuş, Meryem’in sıfatlarına veya ismine atfen mekânlar inşa edilmiş ve bu mekânlara da onun adını veya sıfatlarını taşıyan isimler verilmiştir. Efes’teki Meryem Ana Evi/Kilisesi de bunlardan biridir³².

Hıristiyan inancında ve ibadetinde önemli bir motif ve şahsiyet olarak Meryem Ana ile ilişkili tüm mekânlar, Hıristiyanlar için kutsiyet arzemiş hatta bazıları “*hac mekânı*” kabul edilmiş ve ziyaretlerin merkezini oluşturmuştur. Bu bağlamda “*Panaya Kapulu*” olarak da bilinen Meryem Ana Evi/Kilisesi dedoğal şeylerden soyutlanmış, profanlığını kaybetmiş bir mekân olarak diğer din mensupları ile birlikte Hıristiyanlarca ziyaret edilen önemli turistik ve “*hacmekânları*”ndan olmuştur³³.

Hıristiyanlıkta Meryem Ana’nın Efes’e gelmesi ve Efes’teki yaşamı, özellikle ölümü ile ilgili görüşler³⁴ mevcuttur. Ancak Meryem Ana’nın Efes’e gelmesinin, İsa Mesih’in, Kudüs’te çarmıha gerilmesi olayından sonra gerçekleştiği genel kanaattir. Buna göre Çarmıh hadisesine, İsa’nın annesi, teyzesi, Klopas’ın karısı Meryem ve Mecdelli Meryem de tanıklık etmişlerdir. Bu hadise esnasında, İsa, annesine, “*Anne, işte oğlun!*”, öğrencisine de “*İşte, annen!*” diyerek annesini, sevdiği öğrencisi Yuhanna’ya emanet etmiştir. Çarmıh hadisesinden sonra Yuhanna’nın İsa’nın emanetine sahip çıkma adına Meryem Ana ve yanındakibirkaç kişi ile birlikte, 42’li yıllarda, Kudüs’ten ayrılarak Lidya’ya (Küçük Asya) geldiği ve burada Akpınar civarındaki “*Roman Shire Tapınağı*”nda kaldıktan sonra Efes’e geçtiği rivayet edilmektedir. Catherine Emmerich’in vizyonlarına göre de Meryem, Yuhanna ile beraber Efes’e gelmiş ve burada üç yıl kaldıktan sonra Kudüs’e dönmüştür. Orada hastalanınca Zeytindağı’ndaki bir mağarada mezar yeri hazırlanmıştır. Bunun üzerine onun öldüğü ve Kudüs’e gömüldüğü dilden dile dolaşmaya başlamıştır. Ancak Meryem, hastalıktan kurtulmuş ve Efes’e geri dönmüştür. Böylece Yuhanna ile Meryem, daha öncesinde bazı Hıristiyanların da yerleşmiş olduğu Bülbül Dağı’na gelmiştir. Meryem burada, genç bir hizmetçi ile birlikte kalmaya başlamış ve ihtiyaçları bu hizmetçi kız tarafından karşılanmıştır. Zaten

³¹ Hıristiyan kültüründe, kutsal mekânların çoğu aziz(e)ler ile ilişkili değerlendirilmektedir. Çünkü aziz(e)ler, ayrılmış seçilmiş kişi olarak “*Tanrı’nın insanları*” anlamında değerlendirilebilmektedir. (Atasagun 2006: 37; Polat 2008: 15-17)

³² Yitik 2001: 19; Guiley 2001:236; Harman 2004:236-239; Reuman 2005:5751, 5753-5754; Pamir 2005: 59; Polat 2008:279; Tümer 2011: 93-98; Eroğlu 2015:186; ÖODE 2016.

³³ Yitik 2001:28-29, 34; Guiley 2001:185, 236; Fant-Reddish 2003:201; Polat 2008:286; Küçük 2015a:481.

³⁴ Hıristiyan gelenekte, Meryem’in, fiziksel bir anlamda ölüm yaşamadığı ve göğe yükseldiği inanışından dolayı ölüm yeri hususunda bir ittifak görülmemektedir (Guiley 2001:236). Bu bağlamda Meryem’in yaşadığı ve öldüğü mekân hususunda farklı görüşler mevcut olup bu görüşler hakkında geniş bilgi için bkz. Harman 2004:237-239; Tümer 2011: 78-93.

Yuhanna'nın da Meryem'i, Bülbül Dağı'ndakitaş evde/kulübede³⁵ gizlediği, gizlice ziyaret ettiği³⁶ ve putperestlerin arasına sokmadığı ileri sürülmektedir³⁷.

MeryemAna'nın yaşadığına ve öldüğüne inanılan sözkonusumekân; 1891 yılında, Alman Emmerich Catherine'nin vizyonu doğrultusunda Henry Jung ve beraberindeki ekiptarafından keşfedilmiştir³⁸. 1892'de ise İzmir Başpiskoposu Timoni önderliğinde on iki kişilik bir ekip, evi tekrar ziyaret etmiştir. Aynı yıl içerisinde, rahibe Marie de Mandat Grancey, evin mülkiyetini üzerine almış ve 1910 yılında da Poulin'e devretmiştir. 1928 yılında, Poulin'in vasiyeti üzerine Ev ile birlikte çevresinin mülkiyeti, Euzet'e ve 1951/1952 yılında da Panaya Kapulu Derneği'ne (Hz. Meryem Ana Evi Derneği) verilmiştir. 1892 yılında, evde, İzmir Başpiskoposu Monsenyör Timoni'nin izniyle dinî bir tören düzenlenmiştir. 1896

³⁵Ceylan, "Anna Katharina Emmerich'in Görümlerine Göre Meryem'in Hayatı" adı ile derlenen esere atıf yaparak Meryem Ana Evi'nin yeri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "İsa'nın göğe yükselmesinden sonra Meryem, üç yıl Kudüs'te, üç yıl Beytanya'da ve dokuz yıl da Efes'te yaşadı. Jean (Yuhanna), Yahudilerin Lazarus ve kız kardeşini denizde terk etmelerinden sonra O'nu buraya getirmiştir. Meryem, tam Efes'te değil; az civarında, bazı dostlarının yerleşmiş olduğu yerde oturuyordu. Evi, bir dağın tepesinde, Kudüs'ten gelen yolun solunda, Efes'ten 3,5 mil uzakta bulunmaktaydı. Bu kent'in güneyinden, bir takım dar patikalar, yabancı bitki örtüsü ile kaplı bir dağın tepesine ulaştırır. Zirveye doğru bitki örtüsü ile kaplı, engebeli ve yaklaşık yarım mil genişliğinde bir yayla vardır. Meryem Ana'nın ikametgâhu işte burada kurulmuştur. Söz konusu bölge oldukça ıssızdır, şirin ve bereketli tepeler ile süslenmiş, küçük toprak aralıklarında maşaralar görülebilir; düzenli ama el değmemiş tepeleri, piramit biçiminde, gölgeli ve düzgün gövdeli seyrek ağaçlarıyla güzeldir" (Ceylan 2013: 44).

³⁶Pamir, AnnaKatharina Emmerich'in Vizyonları adlı kitabından alıntılar yaparak Emmerich'in ağzından, Meryem Ana'yı ziyaret ve ziyaret eden kişi hakkında şu sözleri aktarmaktadır: "...Birçok kez Meryem Ana'nın evine gelen veya evinden çıkan Yuhanna olduğunu sandığım birini gördüm; bu kişi ne Kudüs'te ne de burada uzun süre kalmıyordu. Hep gidip geliyordu. İsa'nın yaşadığı zamankinden başka türlü giyiniyordu. Griye çalan beyaz renkte ince kumaştan uzun bir cüppe giyiyordu; yüzü uzun ve inceydi; başı açıktı, uzun sarı saçları kulaklarının arkasında ayrılmıştı. Öteki havarilerle kıyaslanınca tatlı ve narin görünümü vardı. Bir keresinde Yuhanna, Meryem Ana'nın evine girerken geniş pileli cübbesini kemerine toplamıştı. Bu kemeri çıkartıp onun yerine üzerinde yazılar işlenmiş bir başka kemer taktı, cübbesini de alttan çekti. Sonra bir çeşit boyun atkısı ile kol kumaşı taktı..." (Pamir [14.02.2017]:7).

³⁷Deutsch 1965:26-28; Thierry 1985:3-6; Aksakal 2006:24; Tümer 2011:88; Küçük 2015a:482; Küçük 2016c: 249; Pamir (14.02.2017):5-6.

³⁸Evin keşfedilme süreci kısaca şu şekilde konu edilmektedir: "Bir gün İzmir Fransız Hastanesi'nde 'Meryem'in Hayatı' adlı kitabın bir bölümü okunurken, Efes'teki eve dair ayrıntılar, aynı yerde görev yapan Karitas Kızları'nın müdiresi Rahibe Maria de Mandat Grancey'in dikkatini çeker. O, İzmir Sacre Cocur Koleji'nde öğretmenlik yapan ve ayın yönetmek için hastaneye gelen Jung ve Poulin'den söz konusu söylemlerin doğru olup olmadığını araştırmalarını ister. İlk olarak buraya, Jung ve yanında Emmerich'in vahiylerine kuşkuyla bakan başka bir din adamı gider. 29 Temmuz 1891 Çarşamba günü, Jung ve beraberindekiler, elde pusula, kitabın işaret ettiği yöne doğru ilerler ve dağ ile karşılaşılır. Burada tütünle uğraşan birkaç kadın görürler ve onlardan su isterler. Onlar da sularının kalmadığını ancak manastırda bulabileceklerini söylerler. Kafile, bahsi geçen mekâna geldiklerinde su kaynağının yanı başında, ağaçlar altında yarı saklı bir evin, bir kilisenin kalıntılarını görünce şaşırırlar. Emmerich'in 'Evin bulunduğu dağın tepesinden, bir yandan Efes'in bir bölümü ve diğer yandan da daha yakında bulunan deniz görünür' sözü akıllarına gelir. Böylece Meryem Ana'ya ait evi keşfeden kafile, keşfin sonucunu iletmek amacıyla İzmir'e döner. 15 gün sonra, 13 Ağustos'ta ilk çalışmayı denetlemek üzere aynı yere doğru ikinci bir grup ve 19-23 Ağustos tarihleri arasında üçüncü bir grup gider. Üçüncü grubun başında Peder Jung vardır. Orada bir hafta kalırlar ve her şeyi, eksiksiz ve doğru olarak inceleyip ölçerler, resmini çizerler, fotoğrafını çekerler..." (Ceylan 2013:44-45)

yılında ise Meryem Ana Evi'ne ilk dinî ziyaret gerçekleştirilmiştir.1951'de de İzmir Başpiskoposu Descuffi tarafından Meryem Ana Evi'nin resmî açılışı yapılmıştır³⁹.

Meryem Ana Evi'nin resmî açılışından sonra ev/kilise; medyada büyük ilgi görmüş ve burası, dünyanın, kilisenin çehresini değiştiren Papa olarak da tanıtılan Papa XXIII. Yuhanna tarafından 1961'de "hac mekânı" olarak ilan edilmiştir. Hac mekânı olarak kabul edilen ev/kilise, 26 Temmuz 1967 tarihinde VI. Paul, 30 Kasım 1979'da II. Jean Paul ve 2006 yılında Papa XVI. Benedict tarafından da ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretler, kilisenin giriş kısmında duvarda "anı levhası"nda zikredilmektedir. Bu bağlamda düzenli olarak her sene kiliseye ziyaretler düzenlenmekte ve yılda iki kez katılımın yoğun olduğuziyaretler gerçekleştirilmektedir. Bu ziyaretlerden birincisi, Mayıs ayının son Pazar günü İzmir'de yaşayan Hıristiyanlara mahsus olan ziyarettir. Diğer ziyaret ise 15 Ağustos'ta, tüm Hıristiyanların katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Bu günde; "Meryem'in Göğe Yükselişi Bayramı" da kutlanmaktadır⁴⁰.

M.S. IV. veya VII.-VIII. yüzyıllara⁴¹ atfedilen Meryem Ana Evi/Kilisesi'nin⁴², I. Yüzyıl veya daha eski döneme ait kalıntılar üzerine inşa edildiği rivayet edilmektedir. Ev/Kilise, "L" biçiminde, moloz taştan ve tuğladan yapılmıştır. Pamir iseAnna Katharina Emmerich'in Vizyonları adlı kitabından alıntılar yaparak derlediği "Meryem Ana Efes'te" adlı çalışmasında, Meryem Ana Evi'nin yapısı ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Meryem Ana'nın evi, bir ormanın yakınında piramit biçimindeki ağaçlarla çevrili olup, kare biçiminde, sadece arka bölümü yuvarlak; pencereler duvarların yüksek bölümlerine açılmış, damı düzdür. Ev ortaya yerleştirilen bir ocak tarafından ikiye ayrılmıştır. Ocağın solunda ve sağındaki küçük kapılar, evin ön bölümünden daha loş ancak zevkle döşenmiş arka bölüme açılmaktadır. Duvarlar tahtalarla kaplanmış, tavan kalasları da birbirleriyle kemer halinde birleştirilmiş ve yapraklarla kaplı kaplamalarla kaplanmış görünümüleri odaya basit ama hoş bir hava vermektedir...." Eserde, ayrıca bir bölümünün tahta bir perde ile bölünerek Meryem Ana için dua yeri yapıldığı belirtilmekte ve evde, ip vasıtasıyla döndürülerek açılan bir çeşit dolap ve yaklaşık bir kol büyüklüğünde, "Y" biçimindedört çeşit ağaçtan yapılmış bir haçın bulunduğu anlatılmaktadır. Haçın alt tarafında ise üzerindeİsa'nın sözlerinin yazılı olduğu parşömenin; yan tarafında da Meryem'in İsa'nın haçtan indirilmesinden sonra vücudundaki yaraları ve kanları sildiğine inanılan bir bez parçasının yer aldığı dile getirilmektedir. Bununla birlikte Meryem Ana Evi'nin

³⁹Deutsch 1965:1-2, 14-16, 24; Thierry 1985:4-11; Avcı 2001:34; Fant-Reddish 2003:201; Harman 2004:238-239; Tümer 2011:87-88; Küçük 2015a:483.

⁴⁰MEGEP 2011: 32; Polat 2008:285-286; Küçük 2015a:483-484; BBC Turkish 2017; <http://www.azizantuan.org/tur/paginaarticolo.asp?IDX=96IDRX=15,12.09.2017>.

⁴¹Evin XIII. Yüzyıllara ait olabileceği ve Meryem'in evi olması noktasında bir kesinlik bulunmadığı da dile getirilmektedir.(Bkz. Fant-Reddish 2003:201)

⁴²Kilisenin ilk defa, Gregoire de Tours tarafından konu edildiği rivayet edilmektedir.(Küçük 2015a:483)

arkasındaki dağın yamacına “*haç yolu*” duraklarının yapıldığı ve yolun yakınlardaki ormana kadar uzandığı belirtilmektedir. Ayrıca buradaki bir tepenin Golgota (Kafatası) Tepesi’ni, başka bir kayalıkta oyulmuş bir mağaranın da İsa’nın mezarını simgelediğinden de bahsedilmektedir. Meryem Ana’nın ölümünden sonra da bu “*Haç Yolu*”nun, birçok Hıristiyanın ziyaret mekânı haline geldiğine ve secde edilerek öpüldüğünedikkat çekilmektedir⁴³.

Meryem Ana Evi’ne giden yolun sağ tarafında, “*Amerikan Efes Cemiyeti*” tarafından 1996’da yaptırıldığı ifade edilen büyük bir “*Meryem Ana heykeli*” yer almaktadır. Ev/Kilise alanına girişte, çeşitli dükkânlar bulunmaktadır. Kiliseye doğru yürüyüş esnasında, mekânın bir ibadet yeri olduğunu ve nasıl davranılması gerektiğini hatırlatan yazılar dikkat çekmektedir. Ayrıca çeşitli dileklerin gerçekleşmesi amacıyla duaların edildiği ve paraların atıldığı “*dilek kuyusu*” adı verilen kuyu da görülmektedir. 1898’de, Lazarist rahipler tarafından dikilen zeytin ağaçları ile çevrili patika yolun sonunda da, 1867 tarihli bronz Meryem Ana Heykeli yer almaktadır. Bu heykelin günümüzdeki yerine 1960 yılında yerleştirildiği ifade edilmektedir.

Eve/kiliseye, kemerli kapı ile giriş yapılmaktadır. Kilisenin girişinde, sağlı-sollu üzerinde mumlar olan bağış kutuları ile tabureler yer almaktadır. Kilisenin tonozlu alanındaki iki tarafında nişler bulunan apsiste, sunağın merkezinde, XIX. Yüzyıl’da konulduğu ileri sürülen ve Hıristiyanların, önünde eğilerek haç çıkardıkları “*Meryem Ana*” heykeli bulunmaktadır. Sunağın önündeki siyah mermerin ise 1898 yılında keşfedildiği ve bu alanın, I.Yüzyıl’a ait bir ocak olabileceği dile getirilmektedir. Kilisedeki ana niş (mihrap), “*İsa’nın kalbi*” olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca buradaki nişlerde, Papa VI. Paul tarafından hediye edilmiş bronz bir lamba ile Yuhanna’nın Vahyi’nin bir parçasını ihtiva eden (12: 13-17) bakır bir levha yer almaktadır⁴⁴. Sunağın sol tarafında ise Meryem Ana ikonası görülmektedir.

Sunağın sağ tarafından da kemerli bir kapı ile “*Meryem’in odası*” olarak nitelendirilen küçük bir bölme/odaya girilmektedir. Burada tabandaki koyu renkli mermer tabakanın, 1891 yılında bulunan su kaynağının yerini belirttiği ifade edilmektedir. Bölmenin sağ taraf duvarında, Meryem’in yüzünü tasvir eden “*Küçük Meryem İkonu*” bulunmaktadır. Bu odada dilekleri gerçekleşmiş kişilerin getirdiği eşyaların olduğu küçük bir dolap, Meryem’in ölümünü anlatan Koimesis İkonası ile Hz. Meryem ile ilgili bazı ayetler yer almaktadır. Bağış kutusu, burada da dikkat çekmekte, ayrıca cam çerçeve içerisinde Papa Benedikt’e ait inci ve altından yapılmış ortasında Meryem Ana, uç kısmında ise İsa figürü olan haç kolyesi göze çarpmaktadır. Kilisenin çınar ağacının olduğu

⁴³Fant-Reddish 2003:201; Avcı 2011:75-77; Küçük 2015a:483-484; Pamir (14.02.2017):5-8. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Deutsch 1965:5-14.

⁴⁴Polat 2008:280-283; Küçük 2015:484.

taraftaki 1891'den sonra kapatılan, ancak günümüzde tekrar açılan kapısından çıkış yapılmaktadır.

Kilisenin çıkışında, Meryem Ana Evi'ni bulanların isimlerinin hem Fransızca hem de Türkçe yazılı olduğu iki mermer tabela vardır. Çıkışın sol tarafında mumların⁴⁵ yakıldığı alan(mumların daha önce kilisenin ierisinde yakıldığı ancak kalabalık nedeniyle dışarıya alındığı dile getirilmektedir) ve bu alanda küçük bir Meryem Ana heykeli ile Asisli Fransua tarafından yazılmış "*Meryem Ana'ya Övgü Duası*" olan tabela bulunmaktadır. Bu alandan merdivenlerden inilerek çeşmelere ulaşılmaktadır. Aşk, para ve sağlık adı verilen çeşmelerdeki suların içenlerin her türlü derdine deva bulunacağına ve dileklerinin gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Suyun bu özelliğinden dolayı sadece su için gelenlerin de olduğu ifade edilmektedir. Bu düşüncelerin; Meryem Ana Evi'nin ziyaretçi defterinde de çok sayıda örnekler ile desteklenmiş olduğu görülmektedir. Çeşmelerin olduğu alanda, dileklerin ve beklentilerin gerçekleşmesi umuduyla "*dilek duvarı*" olarak isimlendirilen bahçe duvarlarına kâğıtlar ve bezler asılmaktadır. Ayrıca bahçede evlenmek isteyenler için ayrı bir alan ve kilisedekidin görevlileri için lojman bulunmaktadır⁴⁶.

5. Sonuç

"Hac ve dinî turizm", "*Hac Mekânı*" veya "*Turistik Bölge*" olarak değerlendirilen dinî mekânlara ev sahipliği yapma konusunda ortak paydaya sahiptir. Turizm endüstrisine göre ortak bir amaca ve hedefe sahip olan hacılar ve turistler, bu mekânları, kutsiyet duygusunun somutlaşmış göstergesi ve "Tanrı'nın yeryüzündeki yansımaları"ndan biri olarak değerlendirmektedir.

İnanç noktasında "*hac mekânı*" ve turistik anlayış çerçevesinde "*turistik bölge*" olarak değerlendirilen kutsal mekânlar; toplumların dinî hayatının merkezi olma ve insan hayatına yön verme bakımından fonksiyonel mekânlardır. Sözkonusu mekânlar, bazı dinlerde kutsiyet atfedilen nesnelere başında gelmektedir. Çünkü kutsal mekânlar, kendisinde Tanrı'ya ait bir parça taşıma, Tanrı'nın gücü ile kuşatılma ve korunma özelliğine sahip olma algısı taşımaktadırlar. Onlar, doğal şeylerden soyutlanmış ve belli ritüeller gerektiren mekânlardır. Hiyerofaninin arketipsel (ilk örnek) modeli ve kutsiyete sahip olan mekânlar; Tanrı tarafından gösterilen veya belirlenen, Tanrı'nın kudretiyle hazır bulunduğu, görüldüğü, gücünü gösterdiği ve maddî, manevî ve ahlakî meziyetlerin, mucizelerin elde edildiği alanlar olarak kabul görmektedir. Ayrıca bu kutsal mekânlar, mensup olunan dine ait mabet veya mabetlerden oluşması,

⁴⁵Hıristiyanlıkta mum yakma, "İsa'nın Ben dünyanın ışığıyım..." (Yuhanna 8: 12) sözüne atfen İsa'ya karşı yapılan bir sevgi eylemi olarak kabul edilmektedir. Hatta bazı Hıristiyanlar, mumun erimesini de, kendi acizyetlerinin bir ifadesi olarak İsa'nın karşısında erimeleri ve ona olan ihtiyacın bir simgesi şeklinde özdeşleştirmektedirler. (Polat 2008:283)

⁴⁶Polat 2008:283-286; Ceylan 2013:40-43; Küçük 2015a:483-485. Ayrıca kilisenin görsellikle ilgili kısmında Yılmaz 2017; "http://mekan360.com/360fx_thehouseofvirginmaryefesmeryemanaevianasayfa.html" internet adresinden de faydalanılmıştır.

Peygamberlerin veya Din kurucularının yaşamında önemli rol oynaması ve dinin ilk öncülerinin ayak izlerini taşıması bakımından da önem arz etmektedir. Böylesine fonksiyonel mahiyet taşıyan kutsal mekânlar, hem hacılar hem de turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

Hem hacılar hem de turistler tarafından ziyaret edilen mekânlardan bir tanesi de *Meryem Ana Evi*'dir. Meryem Ana, Hıristiyanlarca Tanrı Anası (Teotokos)'dır. O, Hıristiyanlara göre Tanrı'nın oğlu İsa'nın annesidir ve ulûhiyete sahiptir. Bütün azizlerin ve şehitlerin kutsal annesi, havarilerin kraliçesi ve İsa'ya ilk inananlardan olması dolayısıyla Meryem Ana ile ilişkili tüm mekânlar, Hıristiyanlar için kutsiyet arzetmiş ve ziyaretlerin merkezini oluşturmuştur. Bu bağlamda doğal şeylerden soyutlanmış, profanlığını kaybetmiş bir mekân olan Meryem Ana Evi/Kilisesi, 1967 yılında Vatikan tarafından "*hac mekânı*" olarak takdis edilmiştir. Böylece bu Ev/Kilise, diğer bazı din mensupları ile birlikte Hıristiyanlarca ziyaret edilen önemli hac ve turistik mekânlardan olmuştur.

6. Kaynaklar

- ADAM, B., 2013, "*Dinler Tarihi*", Ed.Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.
- AKSAKAL, A.H., 2006, "*Manisa ve Mesir*", Manisa.
- ARSLAN, M., 2005, "*Türk Destanlarında Evren Tasarımı*", Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir, s. 65-75.
- ASLAN, F.; ASLAN, E.; ATİK, A., 2015, "*İç Mekanda Algı*", İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, C. 5, S.11, s. 139-151.
- ATASAGUN, G., 2006, "*Ziyaret Fenomeni*", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21, s. 33-60.
- AVCI, M., 2001, "*İzmir'deki Hıristiyan Dini Cemaatler*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- AVCI, E., 2011, "*İzmir'in İnanç Turizmi Potansiyelinin Seyahat Acentaları Açısından Değerlendirilmesi*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, Adnan Menderes Üniversitesi.
- AYDIN, A.A., 1968, "*Hacc İbadeti ve Hacc Menasiki'nin Hikmetleri*", Diyanet Dergisi, C.7, S. 68-69, s. 31-34.
- AYDIN, M., 1995, "*Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*", Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- AYDIN, M., 2008, "*Dinler Tarihine Giriş*", Konya, Nüve Kültür Merkezi.

- AYDIN, M., 2015, "I. İznik (M.S.325) ve Efes (M.S. 431) Konsilleri Doğrultusunda Hristiyanlık'ta Hz. Meryem Kültü'nün Gelişimi", Türk İslam Medeniyetleri Akademik Araştırma Dergisi, Yaz, S. 20, s. 9-18.
- BAJC, V., 2006, "Christian Pilgrimage Groups in Jerusalem: Framing the Experience Through Linear Meta-Narrative", Journeys, Vol. 7, Issue 2: 102, s.101-128.
- BAKKAL, A., 2007, "Hz. İbrahim ve Hac", Hz. İbrahim, Ed. Ali Bakkal, Urfa 2007, 123-148.
- BBC Turkish, erişim tarihi 11.09.2017,
http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2006/11/061129_popeephesus.shtml.
- BEŞİŞİK, G., 2013, "Sinema ve Mimarlıkta Mekan Kurgusu ve Kavrayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- BOZKURT, M., 2009, "Kabe Tarihi ve Hac Rehberi", Ankara.
- BREMER, T., 2005, "Tourism and Religion", Encyclopedia of Religion, United States of America, C. 13, s. 9262-9263.
- BULUT, Z., 2012, "Türkiye'de İnanç Turizmi Kapsamında Selçuk Aziz Yuhanna Bazilikası'nın Turistik Ürün Potansiyeli ve Tanınmışlık Düzeyi Üzerine Bir Araştırma", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- BÜYÜKKOLANCI, M., 1991, "Efes St. Jean Kilisesi", Ege Mimarlık Dergisi, s. 9.
- CANDUR, H. T., 2015, "Phrygia Bölgesi Azizleri Ve Hac Merkezleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Pamukkale Üniversitesi.
- CESUR, K., 2007, "Haccın Fikhî Boyutu", Din ve Hayat, TDV, İstanbul Müftülüğü Dergisi, S. 3, s. 74-79.
- CEYLAN, E., 2013, "Meryem Ana Evi", Büt Dergisi, S. 9, s. 40-45.
- CHALLAYE, F., 1998, "Dinler Tarihi", Çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınları.
- CHEMIN, E., 2011, "Pilgrimage in a Secular Age", University of Exeter, United Kingdom, A Thesis For The Degree Of Doctor Of Philosophy In Sociology, November.
- COX, J. L., 2004, "Kutsal İfade Etmek", Çev. Fuat Aydın, İstanbul, İz Yayıncılık.
- ÇEVIK, M., 1997, "Kutsal Hakkında Epistemolojik ve Ontolojik Bir Sorgulama", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi.
- ÇEVIK, M., 2007, "Kutsal'ın Anlam Alanı", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, s. 130-142.

- ÇOBANOĞLU, Ö., 2011, "Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları", Ed. Ömür Ceylan-Adem Koç, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi.
- DAVIDSON, L.K.; GITLITZ, D.M., 2002, "Pilgrimage from The Ganges to Graceland", England.
- DEUTSCH, B. F., 1965, "Our Lady of Ephesus", Milwaukee, The Bruce Publishing Company.
- DURKHEIM, E., 2005, "Dini Hayatın İlk Biçimleri", Çev. Fuat Aydın, İstanbul, Ataç Yayınları.
- ELIADE, M., 1991, "Kutsal ve Dindışı", Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yayınları.
- ELIADE, M., 1994, "Ebedi Dönüş Mitosu", Çev. Ümit Altuğ, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- ELIADE, M., 2003, "Dinler Tarihine Giriş", Çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabcacı Yayınevi.
- ELIADE, M., 2005, "Dinler Tarihi", Çev. Mustafa Ünal, Konya, Serhat Kitabevi.
- EROĞLU, A. H., 2015, "Hıristiyanlık", Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Ankara.
- FANT, C.E.; REDDISH, M., 2003, "Biblical Sites in Greece and Turkey", New York, Oxford University Press.
- GEDECHO, E. K., 2014, "Challenges of Religious Tourism Development: The Case of Gishen Mariam, Ethiopia", American Journal of Tourism Research, Vol. 3, No. 2, s. 42-57.
- GHADAMI, M., 2012, "The Role of Islam in The Tourism Industry", Elixir Mgmt. Arts 52, 11204-11209.
- GRABBE, D. C., erişim tarihi 11.09.2017, "The Holy and The Profane", <http://www.cgg.org/index.cfm/fuseaction/Library.CGGWeekly/ID/306/Holy-and-Profane.htm>.
- GUILEY, E., 2001, "Mary, Blessed Virgin, John The Divine", The Encyclopedia of Saints, USA, Facts on File, s. 184-185, 235-237.
- GÜÇ, A., 1999, "Dinlerde Mabet ve İbadet", İstanbul, Esra Fakülte Kitabevi.
- GÜNAY, Ü., 2003, "Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezlerinden Biri Olarak Dini Ziyaret Yerleri", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 15, 2, s. 5-36.
- GÜNDÜZ, Ş., 2008, "İslam Dışı Dinsel Geleneklerde Kurban ve Hac", Kuranî Hayat, Yıl 1, S. 3, s. 25-40.

- GÜNGÖR, H., 2016, "Geleneksel Türk Dinî İnanışlarında Kutsal Mekân/Ziyaret Yerlerinin Oluşumu", Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan, Ankara, s. 676-685.
- KAHRAMAN, S., A.; DAĞLI, Y., (Yay.Haz.) 2003, "Günümüz Türkçesiyle Eviya Çelebi Seyahatnamesi", 1. Kitap, 1. Cilt, İstanbul.
- HARMAN, Ö. F., 1996, "Hac", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C. 14, s. 382.
- HARMAN, Ö. F., 2004, "Meryem", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, C. 29, s. 236-242.
- http://mekan360.com/360fx_thehouseofvirginmaryefesmeryemanaevianasayfa.html, erişim tarihi 16.02. 2017.
- Hürriyet, erişim tarihi 15.02.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/efes-unesco-dunya-mirasi-listesine-girdi-29465765>.
- İSLAMOĞLU, M., 2008, "Hacçı Anlamak", Kuranî Hayat, Yıl 1, S. 3, s. 3-6.
- JOSAN, I., 2009, "Pilgrimage-A Rudimentary Form of Modern Tourism", GeoJournal of Tourism and Geosites, Year II, no. 2, vol. 4, s. 160-168.
- KAELBER, L., erişim tarihi 20.12.2016, "Changing Paradigms Of Religious Travel: From Pilgrimage To The Postmodern Virtual Tour", <http://195.130.87.21:8080/dspace/bitstream/123456789/79/1/Changing%20Paradigms%20of%20Religious%20Travel%20From%20Pilgrimage%20to%20the%20Postmodern%20Virtual%20Tour.pdf>.
- KILIÇ, S., 2001, "Kutsalın Tezahürü ve Kur'an'da Taş Kavram Alanı", EKEV Akademi Dergisi, C. 3, S. 1, Bahar, s. 1-23.
- KIYAK, A., 2012, "Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı-Baskil Örneği", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, 2, s. 159-181.
- KOÇ, Y., 1984, "Determinizm ve Mekân", İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KUTLUER, İ., 2003, "Mekân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 28, Ankara, s. 550-552.
- KÜÇÜK, A.-TÜMER, G.-KÜÇÜK, M. A., 2015, "Dinler Tarihi", Ankara, Berikan Yayınevi.
- KÜÇÜK, M. A., 2013, "Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", Dinî Araştırmalar Dergisi, C. 16, S. 42, Ocak-Haziran, s. 101-128.
- KÜÇÜK, M.A., 2015a, "İnanç turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)", Ankara, Berikan Yayınevi.

- KÜÇÜK, M. A., 2015b, "Kuran'daki 'Renk' Algısına 'Mitolojik ve İkonografik Açından' Karşılaştırmalı Bir Bakış", TİDSAD, Yıl: 2, S. 2, Mart, s. 19-54.
- KÜÇÜK, M. A., 2016a, "Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam Örneği)", Ankara, Berikan Yayınevi.
- KÜÇÜK, M.A., 2016b, "Anadolu'daki Arzı Mevud:Urfa", İTOBİAD, C. 5, S. 2, s. 167-196.
- KÜÇÜK, M.A., 2016c, "İkonografiden İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süreci", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(8), 230-274.
- LOPEZ, L., 2013, "How Long Does the Pilgrimage Tourism Experience to Santiago de Compostela Last?", International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, Volume 1, s. 1-14.
- MEGEP, 2011, "Eğlence Hizmetleri Tesis Dışı Özel Organizasyonlar", Ankara, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.
- MRÓZ, F.-Mróz, L., 2013, "Pilgrimage And Religious Tourism on The Way of St. James-The First European Cultural Route", Вісник львівського університету. Серія географічна. Випуск, 43, Ч. 2, s. 366-379.
- NIEMINEN, K., 2012, "Religious Tourism-A Finnish Perspective", Thesis Masters of Hospitality Management.
- OLSEN, D. H.-Timothy, D.J., 2006, "Tourism And Religious Journeys", Tourism, Religion and Spiritual Journeys, Ed. Dallen J. Timothy-Daniel H. Olsen, USA and Canada, s. 1-23.
- ÖODE (Öz Ortodoksluk Doktrinleri ve Emanetleri), erişim tarihi: 18.02.2016, Panagia (Meryem Ana) İle Bağlantılı Yortular, URL:http://oodegr.co/tourkika/eortes/eortes_panagias.htm.
- ÖZTÜRK, M., 2004, "Haccın Sembolik Anlamına Dair", Diyanet Aylık Dergi, Ocak, 157, s.18-21.
- PAMİR, D., (Fransızca'dan Çev.), 2005, *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, İstanbul.
- PAMİR, D., erişim tarihi 14.02.2017, "Meryem Ana Efes'te Kalıyor", <http://www.meryemana.net/books/meryem-ana-efeste-kaliyor>.
- POLAT, K., 2008, "Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler", Erzurum, Salkımsöğüt Yayınevi.
- POLAT, E., 2014, "Kutsalın Psikolojik Boyutu", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 3, s. 23-53.
- PUSZTAI, B., 2004, "Religious Tourists", Jyvaskyla.

- REUMAN, J., 2005, "Mary", Encyclopedia of Religion, Ed. Lindsay Jones, USA, Vol 9, p. 5751-5755.
- RINSCHEDÉ, G., 1992, "Forms of Religious Tourism", Annals of Tourism Research, Vol. 19, s. 51-67.
- SARIKİÇİOĞLU, E., 2002, "Din Fenomenolojisi", Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- SATIŞ, İ., 2012, "8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanitimi ve Fihristi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 21, s. 306-313.
- SAYIN, E., 2012, "Hacın Kalbine Yolculuk", İstanbul, Nesil Yayınları.
- SHINDE, K., 2008, "Religious Tourism: Exploring a New Form of Sacred Journey in North India", Asian Tourism: Growth And Change, Ed. Janet Cochrane, Amsterdam, s. 245-257.
- ŞİŞMAN, N., 2007, "Hacılar-Seyyahlar-Turistler", Din ve Hayat, TDV, İstanbul Müftülüğü Dergisi, S. 3, s. 34.
- TALA, M. L.-Padurean, A. M., 2008, "Dimensions of Religious Tourism", Numar Special, Noiembrie, s. 242-253.
- TAŞKIN, Ç., 2015, "Batı Anadolu Bir Dünya Mirası Efes Antik Kenti", Parlamento Dergisi, Eylül, S. 28, s. 37-39.
- TAŞPINAR, İ., 2014, "Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm" İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- TAŞPINAR, İ., 2015, "Müzakere", Bütün Yönleriyle Hac, Ed. Murat Sülün, İstanbul, Ensar Neşriyat, s. 55-62.
- THIERRY, E., 1985, "Meryem Ana Evinin Esrarı", İzmir.
- , 2010, "Tora ve Aftara", (2. Kitap), Çev. Düz. Moşe Farsi, Açıklama Çev. Ekibi, Diana Yanni v.d., Ed. İtshak Haleva v.d., Danışman Eliyau Koen, Gözlem Gazetecilik ve Yayın A.Ş., İstanbul.
- TUĞRUL, S., 2010, "Ebedi Kutsal Ezeli Kurban", İstanbul, İletişim Yayınları.
- TÜMER, G., 2011, "Hıristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem", Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- , 1983, "Türkçe Sözlük", C.I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- UNITED NATIONS, 2010, "International Recommendations for Tourism Statistics 2008", New York.
- VERGOTE, A., 2002, "Kutsal", Çev. Halife Keskin, Asım Yapıcı, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 2, Temmuz-Aralık, s. 205-235.

- WICHASIN, P., erişim tarihi 13.12.2016, “*Stupa Worship: The Early Form of Tai Religious Tourism*”, <https://eprints.soas.ac.uk/5665/1/18WichasinP-StupaWorship.pdf> .
- YAVUZ, Ö.F., 2005-2006, “*Kur’an’da Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri*”, Milet ve Nihal İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Yıl 3, S. 1 -2, Aralık-Haziran, s. 39-68.
- YILMAZ, T., erişim tarihi 21.10.2017, Meryem Ana Kilisesi ve Yedi Uyurlar Mağarası, <https://gezimanya.com/GeziNotlari/meryem-ana-kilisesi-ve-yedi-uyuyanlar-magarasi>.
- YILMAZTÜRK, F. B., 2003, “*Mircea Eliade’nin Kutsal Anlayışı*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.
- YİTİK, A.İ., 2001, “*Hız. Meryem ve Efes*”, İzmir, Tibyan Yayıncılık.